

В. Малахов (НаУКМА, Київ)

ПРОБЛЕМА ЗЛА В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ МОРАЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

Якщо в європейській та американській літературі ХХ ст. проблема зла виходила на передній план переважно тоді, коли суспільство стикалося з його найбільш вражаючими реальними проявами, то в колишньому Союзі і нинішньому СНД зло стає предметом теоретичного аналізу остільки, оскільки в зв'язку із розвитком гласності виникає можливість "помічати" і розглядати те, що виходило за межі казенно-оптимістичного світогляду, який доти займав монопольне становище. Оскільки ж на цей час реального досвіду зла накопичилося чимало, не дивно, що, наприклад, тільки в 1992 р. в Росії з'являються одразу принаймні три змістовні монографічні праці, присвячені даній темі¹. Щодо України, однак, ця закономірність, здається, не спрацьовує, і на загальному тлі всілякої "чорнухи", в яку виплескується набутий досвід зла, теоретичних досліджень останнього, що відносилися б до післясоюзної доби, поки що майже не бачимо². Ця невеличка розвідка — один з кроків, спрямованих на ліквідацію цієї прогалини.

Зло як "антиблаго" і моральне зло. Починаючи з категоріального розгляду зла, варто передусім зазначити, що подібно до того, як моральне добро має своєю передумовою більш широку онтологічну і світоглядну категорію блага, зло як власне моральна категорія також спирається на широке, ще позаетичне його тлумачення, в якому постає не як "антидобро", а як "анти-

¹ Див.: Коган ЛЛ. Зло.-Екатеринбург: ИЗД-ВО Уральского ун-та, 1992.-110 с.; Сабиров В.Ш. Два лика зла.- М.: Знание, 1992.- 64 с.; Скрипник АЛ. Моральное зло в истории этики и культуры.- М.: Политиздат, 1992.- 351 с.

² Вкажемо у цьому зв'язку на близькі за тематикою змістовні дослідження В.Г.Нестеренка.

І В. Малахов. Проблема зла в європейській моральній свідомості

благо". Повінь чи землетрус — це, звичайно, зло, але до моралі (принаймні людської) воно ще жодного відношення не має. Злом у такому розумінні є взагалі все те, що підриває продуктивні потенції буття, заважає реалізації його призначення, руйнує, зокрема, умови і засоби виживання та розвитку людини.

Однак про моральне зло ми ведемо мову не тоді, коли стикаємося з подібними деструктивними проявами як такими. Моральне зло має місце там, де негативні явища і процеси постають як наслідок свідомого волевиявлення суб'єкта, коли за ними розкривається певний вольовий акт. Іншими словами, моральне зло — це зло, яке людина обирає; обирає тією чи іншою мірою, через ті чи інші обставини. Осягнення можливості цього вибору зла, себто його походження у свobodній волі суб'єкта, завжди лишалося однією з центральних проблем теології, філософії, етики. До розгляду цієї проблеми звернемося незабаром і ми: почнемо, однак, із з'ясування смислової структури зла як такого.

Типові концепції зла і їх спільна основа. Як в історії культури, так і в повсякденній життєвій практиці стрічаємо деякі типові концепції зла, що з різних сторін змальовують його сутність.

Так, в античному світі панував, як відомо, синкретизм етичних та естетичних цінностей. Якщо найпрекраснішим, що міг уявити античний грек, був чудово впорядкований космос (κόσμος власне й означає порядок), то він таки поставав і як вище втілення добра. Відповідно уособленням потворства і зла вважався хаос — стан безладдя, де порядок порушено, і кожна частина існує сама по собі, підкорена лише власній темній долі. *Κατά κόσμον*, "як у космосі", могла сказати людина тієї доби, маючи на увазі "як належить", "порядно" "добре"; в свою чергу, "непорядно", "зле" виглядало *ὀξυτάτῳ* — *κοσμοῦ*, "не так, як у космосі", тобто без належного ладу і супідрядності³.

Далі, якщо звернутися до релігійного, зокрема християнського, світогляду, зло виступає передусім як погордливість, пиха. Саме пиха — визначальна риса Люципера, котрий, бажаючи самоутвердитись, повстав проти Бога, порушив цілісність Божественного універсуму, за що й був скинутий у пекло. Повстання і покарання Сатани — Люципера християнство розглядає як жажливий взірець для кожної людської душі, здатної впасти у гріх погорди, стати на шлях зла.

Якщо ж тепер від християнської містики перейти до суто поцейбічних реалій соціального буття останніх століть, ми подибуємо тут, зокрема, марксистську соціально-класову концепцію морального зла. Згідно з цією концепцією, соціальний клас здатний породжувати позитивні моральні вартості, робити внесок у загальнолюдську мораль, поки його інтереси збігаються з загальними інтересами суспільного розвитку. Коли ж відповідність між тими і тими зникає і даний клас, зосереджуючись на самоутвердженні, стає гальмом на шляху подальшого розвитку, — він починає в дедалі зростаючих масштабах генерувати моральне зло.

Звернімося, нарешті, до досвіду наших повсякденних стосунків. Хіба ми не звемо людиною злою насамперед холодного егоїста, байдужого до проблем і страждань своїх ближніх і здатного використовувати їхні слабкості заради власного самоутвердження? (Стрічаються, зрозуміло, і різного роду маніяки, й демонічні персонажі, проте мова зараз про звичайні побутові прояви зла).

Легко бачити, що в усіх наведених концепціях зла, при очевидних відмінностях між ними, простежуються і спільні типологічні риси, що дозволяють уявити деякий узагальнений образ зла. До таких рис належать:

- порушення суб'єктом зла порядку і міри, узгодженості з іншими рівнопорядкованими йому одиницями;
- зосередженість на собі — якість, що її відомий московський філософ Г. С. Батішев влучно називав "своєцентризмом". Для суб'єкта зла в усіх

³ Див.: Дробницький О.Т. Поняття моралі. Історико-критический очерк. М.: Наука, 1974.-С.16.

розглянутих, як і в інших подібних випадках, існує, по суті, лише він один, він — центр власного Всесвіту; інтереси людей, що його оточують, як і навколишнього світу загалом, завжди лишаються для нього чимось незрівнянно менш важливим, ніж власні інтереси;

- самоутвердження всупереч іншим і за рахунок інших, так само як і за I рахунок цілого, до якого належить суб'єкт зла.

Якщо підсумувати сказане, моральне зло постане перед нами як своєцентристське самоутвердження суб'єкта всупереч інтересам інших суб'єктів, а також цілого, до якого він належить (при цьому установка на самоутвердження вже передбачає відповідне волевиявлення даного суб'єкта). Може здатися, що сказаному суперечить такий вражаючий прояв зла у XX ст., як панування тоталітарних режимів, які начебто уособлювали саме пріоритет цілого над частинами, котрі це ціле складають. Важливо, однак, що тоталітаристські сили, виступаючи від імені суспільного чи національного цілого, реально це ціле ніколи репрезентувати не можуть. По суті, і тут перед нами лише певна соціальна група, партія, що інфікована своєцентризмом і прагне до самоутвердження за будь-яку ціну — від імені й за рахунок того цілого, частиною якого, хоча і правлячого, вона є. Таким чином, наведене розуміння зла загалом підтверджується і розглянутим випадком.

Субстанціалістське розуміння зла. Одна з найважливіших розмежувальних ліній в історії світової і європейської етики пов'язана з відповіддю на запитання: чи є зло за своєю суттю лише чимось негативним, лише запереченням і руйнуванням добра, чи воно позначає якусь особливу субстанцію, що співвідноситься з добром, проте має власні витoki у бутті?

Класичним взірцем концепції субстанційності зла є, зокрема, давня перська релігія зороастризм (від імені її засновника пророка Заратуштри, вірогідний час життя якого — 12—10 ст. до н.е.). Згідно з уявленням зороастрійців поруч із добрим богом Ахурамаздою існує і рівнопорядкове йому верховне зло божество Ангро-Майнью, або Ахріман, котре теж володіє творчими потенціями і на кожне добре творіння Ахурамазди відповідає актом своєї злої творчості; якщо Ахурамазда створює 16 країн добра, то Ахріман — 16 країн зла тощо.

Оскільки Ангро-Майнью, як вважалося, є духом злим не під дією минутих обставин, а за самою своєю незмінною суттю — боротьба з ним та очолюваним ним царством зла могла вестися тільки на повне винищення. Тому всюди у світі панує непримиренна поляризація доброго і злого начал, точиться нескінченна війна між ними, в якій виявляється задіяною вся сукупність існуючих створінь⁴.

Ще одним яскравим прикладом субстанціалізації зла є гностичні вчення, що поєднують "зороастрійський дуалізм добра і зла з платонічним дуалізмом духовного і тілесного, небесного і земного"⁶. Найприкметнішим у гностиків з огляду на питання, яке нас тут цікавить, виявляється те, що саме створення світу, в якому живе людина, вони приписують злomu або недосконалому творцю-деміургу. Звичайно, така космологія давала змогу досить легко пояснити присутність зла у світі і всю недосконалість останнього; разом з тим вона змальовувала надзвичайно песимістичну картину буття, в якому людині лишалося плекати надію хіба що на світову пожежу, внаслідок якої загине вся матеріальна дійсність.

Основну ідею розглянутих двох найбільш впливових концепцій субстанційності зла можна сформулювати таким чином: ніякі компроміси з носіями зла неприпустимі. Перемога над злом як субстанцією можлива тільки шляхом його цілковитого винищення. Запам'ятаймо це резюме субстанціалізму, нам ще доведеться до нього повернутися.

Антисубстанціалістське розуміння зла. Точка зору, альтернативна до розглянутої, посідала домінуюче становище як в античних уявленнях про

⁴ Див.:
Скрипник А.П.
Моральное зло в
истории этики и
культуры. -
С.104-106.

⁶ Там само.-с.111. мораль, так і, особливо, в етичних концепціях ортодоксальних християнсь-

ких мислителів — так само, зрештою, як і в затеїзованому просвітницькому гуманізмі XVIII—XIX ст. (звичайно, з відповідними історичними і світоглядними варіаціями). Можна сказати, що даний підхід до проблеми зла є невід'ємною частиною тієї класичної традиції, яка в різних своїх проявах забезпечувала протягом тисячоліть ідентичність духовних основ європейської культури, спадкоємність її розвитку.

Вже Сократ, Платон, Арістотель виходили з того, що зло як таке є, власне, чимось суто від'ємним. За первісною грецькою інтуїцією воно, як ми пам'ятаємо, постає головним чином як порушення порядку, гармонії існуючого. Маючи це за основу, цілком природно було дійти висновку, що бажати зла заради самого зла неможливо — і, отже, досить правильно скерувати властиве людині прагнення до блага, до добра, що, як вчив Сократ, передбачає пізнання "істинного" блага.

Під іншим кутом зору субстанційність зла заперечують отці християнської церкви, їхня позиція з цього питання впливає з самої сутності християнського монотеїзму: адже якщо Бог — єдиний творець світу, водночас всемогутній і всеблагий — тоді звідки у цьому світі зло?

Блаженний Августин дає на це питання парадоксальну, але, по суті, глибоко традиційну відповідь: зло у світі, як певної особливості субстанції, — "зовсім немає"⁶. Все, що існує, є добро, як прояв Божественної творчості; у кожному зі своїх творінь Бог гідний похвали. Що ж до зла, то воно саме і є не-буття, метафізична пустка, до якої потрапляє людська душа внаслідок хибного вибору її волі.

Взагалі свобода волі, якою Бог обдарував людину, є, за вченням отців церкви, проявом найвищої досконалості творіння; наділення нею людини свідчить як про всемогутність Бога, так і про його особливу любов до людей. Але із свободою вибору пов'язаний і ризик: людина здатна обрати і зло, тобто відпадиння од Бога у безодню небуття. Важливо, що, коли трапляється подібне, то вся відповідальність покладається на людину, яка, подібно до своїх праотців Адама і Єви, у черговий раз використала не за призначенням безцінний дарунок Бога.

Викладені міркування окреслюють лише один із можливих шляхів — а саме, августинівський — теодіцеї, релігійно-філософського напрямку, що прагне узгодити благість і мудрість Божественного управління світом із "впертим" фактом присутності у цьому світі зла. Проте саме такий хід думки найбільш рельєфно висвітлює антисубстанційний характер ортодоксальної християнської концепції зла загалом(*).

Іншим характерним проявом такого тлумачення зла є поширене уявлення про облудність, брехливість як його невід'ємний атрибут. Сам диявол євфемічно іменується "Отцем ілжі", і це не просто образливе прізвисько. Окрім того, щоб схилити людину до хибного вибору, диявол, по суті, нічого не може; спокушаючи до гріха, він здатний наобіцяти казна-яких утіх, однак той, хто піддався спокусі, в кінцевому підсумку знаходить на дні свого гріховного вчинку тільки пустку, тільки сум небуття.

Таким чином, добро і зло у християнстві (так само, зрештою, як і в іудеїзмі та ісламі) не тільки не є рівнозначними протилежностями, а, навпаки, різко контрастують за своїм онтологічним статусом. Якщо безперечно існує Абсолютне добро, то зло за самою своєю суттю абсолютним бути не може, бо як таке воно знищує самого себе. Навіть диявол не може цілком

(*). Альтернативний (у межах християнства) підхід до проблеми співвідношення Бога і зла репрезентують, зокрема, Я. Бьоме, Ф. В. Й. Шеллінг. Надумку Шеллінга, принципова потенція світового зла закладена нероздільно з потенцією добра, вже в основі самого Божества (котру він відрізняє від особистого існування Бога), звідки і втілюється у

дійсність внаслідок реакції основи на Одрокровення⁷. Можна сказати, що такий підхід запроваджує філософську діалектику у розгляд даного питання; разом з тим, не можна не бачити в ньому і певного зрушення у бік нової субстанціалізації зла (див. нижче).

⁶ Августин А. Исповедь.- М.: Изд-во "Ренессанс", СП ИВО-Сид, 1991.-С.181.

⁷ Див.: Шеллинг Ф.В.Й. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах // Соч.: В 2 т.- М.: Мысль, 1989.- Т.2.-С.112, 118, 120, 133 та ін.

перебувати в його стихії, не може послідовно бажати зла заради самого зла, причому — як зазначає, зокрема, російський філософ М.О. Лосський — саме через свою сатанинську погорду: адже прагнучи самоутвердження, злий дух не може бажати знищення принаймні тієї частки буття, якою є він сам. Оскільки ж за провідною християнською концепцією всяке буття є від Бога і, отже, є добром саме по собі — виходить, що у своєму прагненні зла сатана "приречений" залишатися непослідовним. Лише гіпотетичний "надсатана", що мав би на меті знищення будь-якого буття, включаючи й себе самого, міг би бути цілком послідовним у своєму бажанні зла, лише для нього зло було б абсолютним⁸. Проте саму можливість подібного неподобства традиційна християнська думка, що ще "не осягла" усіх глибин садизму і мазохізму, принципово відкидає.

Прояви драматизації зла, І все ж змальоване ставлення до зла не було єдиним навіть у межах античної і християнської моральної традиції. Так, у римських ліриків Катутла й Овідія знаходимо палкі ламентации душі, яка відкриває у собі здатність ненавидіти й любити водночас, схвалювати краще, а тягтися до гіршого. У ті ж такі часи, що й вони, ап.Павло розкриває у своїх Посланнях далеку від усякого схематизму онтологію зла як грізної духовної сили, закликає до боротьби проти "світоправителів... темряви" і "піднебесних духів злоби" (Еф.6, 12). Він же, наче "підхоплюючи згаданий катулло-овідієвський мотив, робить несподівану констатацію: "...Не роблю я доброго, що хочу, але зле, чого не хочу, це чиню" (Рим.7, 19). І слід сказати, що грізний духовний виднокіл павлівських Послань завжди мали на увазі по-справжньому глибокі представники християнської думки; поза референцією до нього викладена ортодоксальна концепція зла значною мірою втрачала б свою аутентичність.

Якісно іншого характеру набуває погляд на зло, що складається в європейській світській культурі кінця XVIII — початку XIX ст., насамперед у річищі романтизму. Саме романтики усвідомлюють і роблять предметом естетично-художнього переживання самостійну притягальну силу злого начала, свого роду "поетику зла", інколи, за їх відчуттям, більш виразну і вражаючу, ніж поетика добра і добротворення. Під владою цього відчуття романтичні поети і митці часто-густо звертаються до морально від'ємних, демонічних персонажів, прагнуть осмислити їх загадковість. Спираючись на цей естетичний і творчий досвід романтиків, уже згаданий Ф. В. Й. Шеллінг впевнено стверджує: "так само як існує ентузіазм добра, існує й натхнення злом"⁹. Принциповий розрив із сократівсько-августинівською традицією тут, можна сказати, в наявності.

Подальші віхи драматизації зла на ґрунті визначальних християнських цінностей пов'язані в європейській культурній традиції з творчістю С. К'еркегора (поняття "демонічно естетичного") і Ф. Достоєвського, а його естетизації — з іменами П. Бодлера, Ф. Ніцше та ін. Поступово поширюючись у масовій свідомості, уявлення про специфічну привабливість зла пускає зрештою настільки глибоке коріння, що з нього, цього уявлення, стає можливим робити вже не тільки естетичні чи духовно-світоглядні, а й безпосередньо практичні висновки. Те, що в XIX ст. тривожило лише найчутливіших художників і мислителів, у XX ст. стає повсюдною агресивною реальністю. "Поетикою зла" у найбільш збаналізованих і бездуховних її варіантах просякнуті такі різнопланові й різномасштабні явища, як гітлерівський нацизм і сучасні сатанинські секти, крайні прояви маскульту і молодіжної субкультури; проникає ця "поетика" і в безпосередній наш побут, насичує масові комунікації тощо.

Нова субстанціалізація зла і її антигуманний сенс. Відомо, що на становлення внутрішнього ядра фашистської ідеології суттєвий вплив справили замкнені товариства містичного спрямування, поширені в Європі з II половини XIX ст. В середовищі цих товариств виникає, між іншим, і

⁸ Див.: Лосский И.О. Условия абсолютного добра: Основы этики.- М.: Политиздат, 1991.-С.103-105.

⁹ Шеллинг Ф.ВЛ. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах // Соч.: В 2 т.- М.: Мысль, 1989.- Т.2.-С.120.

особлива теорія Зла, як зазначають французькі дослідники Л.Повель і Ж.Берж'є, надзвичайно тісно пов'язана з "таємною історією нацизму".

Сутність цієї теорії полягає в утвердженні принципової рівноцінності добра і зла в абсолютних їх вимірах. Як існують великі святі, подвижники Добра, так само є і великі грішники, носії Зла з великої літери. Великий грішник - персонаж навіть більш рідкісний, ніж великий святий, адже якщо святість надприродна, то Зло — протиприродне, це "замах на екстаз", не властивий людині як такій.

При цьому між Злом і Гріхом з великої літери та їхніми повсякденними двійниками різниця не менша, ніж між геніальною поемою і абеткою. Щонайбільший грішник, котрий псує буття як таке і порушує духовний порядок у світі, не тільки може не бути вбивцею, крадієм тощо, а й здатний відчувати відразу до всіх цих проявів тривіального, повсякденного зла. І що, мабуть, найважливіше: оскільки велике Зло є такою духовною напругою, якої людська свідомість втримати не може, воно здатне "вислизати" з поля цієї свідомості: людина може бути безкінечно, страхітливо злою, навіть не підозрюючи цього¹⁰.

Немає сумніву, що Гітлер перебував під враженням подібної гіперромантичної абсолютизації зла, до того ж і в самому собі він явно мав схильність чинити зло заради самого-таки зла. На цьому тлі амбіції національного фюрера, підсилені непомірною конфронтаційністю, очевидно, й породжували в нього особливий, споріднений із самоподоланням, пафос нищення Зла — точніше, того, що йому видавалося Злом. Як зауважує з цього приводу Марсель Ре, Гітлер у ХХ ст. нав'язує світові "маніхейську війну"¹¹, війну на знищення.

Звичайно, на скрутні ситуації, подібні до тієї, в якій опинився німецький народ після першої світової війни, можна реагувати по-різному. Можна прокладати нелегкі шляхи піднесення економіки, налагоджувати шляхом взаємних поступок відносини з сусідами... А можна підійти до справи простіше — знайти видимого ворога, "винного" у тому, що досі справи йшли так кепсько, і впевнено вказати на нього збудженому, знавіснілому від нетерплячки натовпу: "Ось він!" І тим самим кардинально "розв'язати" для себе філософсько-етичну проблему субстанціальності зла.

Адже що означає субстанційне розуміння зла на практиці? По-перше, це означає засвідчити, вказати зло в образі якоїсь відчутної, наявне присутньої реальності, з якої людина стикається так само нечастно, як і зі злом взагалі. По-друге, оскільки зло -- категорія духовна і свідомісна, шукана реальність обов'язково має бути наділена свідомістю. По-третє, ця свідомість має включати в себе можливість вибору, саме для того, щоб можна було твердити не про її нещастя, а про її вину. Й, по-четверте, нарешті, незважаючи на цю постульовану свободу вибору, дана свідомість з самого початку, за самою своєю "субстанцією" має виглядати якоюсь порочною, "чорною", невинною шкідливою в усіх своїх виборах і проявах. А для певності в цьому -- принаймні чужою, "дивною" для маси обивателів, якій на неї вказують як на носія Зла. Знайомою — але дивною, чужою.

Проведена дедукція не залишає сумнівів у тому, що об'єктом, найбільш "придатним" для уособлення метафізичної субстанції Зла, за сучасних умов постає не що інше, як та група людей, що характеризується певною яскраво означеною відмінністю, "дивною" з точки зору оточення, — відмінністю етнічною, соціальною, культурною тощо. При цьому члени подібної групи можуть ні сном ні духом не відати, що вони є носіями світового Зла; але ж згадаймо - людина здатна бути репрезентантом абсолютного самостійного Зла, навіть не підозрюючи цього...

І ось бачимо, що "маніхейська боротьба зі Злом", розв'язана в ХХ ст. фашистами і більшовиками, шовіністами й ура-патріотами, релігійними фундаменталістами тощо, головним чином саме і зводилася до нищення "дивних" груп людей, у яких вбачали чергових носіїв Зла — євреїв, циган, хрис-

¹⁰ Див.: Повель Л., Берж'є Ж. Утро магов.-М.: Миф. 1991.-С.12-18.

¹¹ Там само,-С.11.

тиан, мусульман, буржуїв, дворян, інтелігентів, "націоналістів", попів та ін. І все це, звичайно ж, заради "остаточної перемоги Добра", буцімто неможливої без кривавої гекатомби.

Що призвело до того, що в духовно-моральному кліматі новітніх часів утверджується подібний субстанціалізм зла? Тут, напевне, слід врахувати цілий ряд чинників: кризи традиційного релігійного світогляду та ідеології просвітництва, переоцінка ліберально-гуманістичної системи цінностей, відчуття залишеності Богом, страждання, пережиті людьми протягом останнього століття, гранична непевність нинішньої ситуації, наростання екологічних проблем тощо. Всі ці, а можливо, й деякі інші чинники, взаємно накладаючись, і породжують у сучасної людини моторошне, хоча й уже звичне відчуття існування в обрії Зла.

Звичайно, до цієї історичної даності існування можна ставитися по-різному. Можна рішуче протистояти Злу до останнього спалаху свідомості. Можна, при звичаївшись до могутності Зла, спробувати й собі поласувати за його кошти. А можна і втілити свої невиразні тривоги та сподівання гіршого, своє невдоволення буттям у конкретний образ свого ближнього, створивши таким чином ще один "Образ Ворога"...

Хоч би як там було, чим скоріше сучасне людство знайде в собі сили залишити цей "обрій Зла" позаду — тим краще. І безперечної моральної цінності набуває поведінка кожної людини, кожної групи людей, що здатні тамувати в собі згубну інерцію субстанціалізації зла.